

УДК 321 (091); 340 (091); 342 (092)

Л. В. ХУДОЯР
кандидат юридичних наук

АКТИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНІВ В СИСТЕМІ ДЖЕРЕЛ ПРАВА ГЕТЬМАНЩИНИ XVII–XVIII ст.

Досліджені акти державного управління гетьманів та визначено їх місце в системі джерел права Гетьманату. Охарактеризовано державно-управлінську діяльність гетьманів як владну правоустановчу, правозастосовну, юрисдикційну й виконавчо-розпорядчу діяльність вищого органу публічної влади, яка полягала у здійсненні проваджень щодо розгляду і вирішення індивідуально-конкретних справ з метою досягнення задалегідь запланованих результатів.

Ключові слова: Гетьманщина, джерела права, адміністративний процес, адміністративні акти, акти державного управління, правосвідомість, текстувальні джерела права.

Худояр Л. В. Акты государственного управления гетманов в системе источников права Гетманщины XVII-XVIII вв.

Исследованы акты государственного управления гетманов и определено их место в системе источников права Гетманщины. Охарактеризовано государственную управленческую деятельность гетманов как властную правоустанавливающую, правоприменительную, юрисдикционную и исполнительно-распорядительную деятельность высшего органа публичной власти, которая заключалась в осуществлении производств по рассмотрению и разрешению индивидуально-конкретных дел с целью достижения заранее запланированных результатов.

Ключевые слова: Гетманщина, источники права, административный процесс, административные акты, акты государственного управления, правосознание, текстувальные источники права.

Hudoyar L.V. Acts hetmans governance in the system of legal sources Hetmanat XVII-XVIII centuries.

Highlights the system features and sources of law of the Hetmanat. Acts hetmans governance in the system of legal sources Hetmanat was the autonomous subsystem of active at that time in the Ukrainian lands of complex set of sources of law Sources of law Hetmanat.

Key words: Hetmanat, sources of law, administrative procedure, administrative acts, acts of government, legal awareness, textual sources of law.

Дослідження історії становлення і особливостей джерел права України в контексті вітчизняної правової традиції сприятиме відтворенню історичного процесу формування системи джерел вітчизняного права та удосконаленню і розвитку джерел сучасного українського права як системотворного елемента правової реальності, загалом, і правової системи, зокрема.

Гетьманщина визнається автономним державним утворенням зі своїми територією та військово-адміністративним устроєм. Інститут гетьманства був своєрідним уособленням козацької державності. Гетьман як глава держави мав статус найвищої посадової особи держави і посідав, поряд з загальною та старшинською радами, найвище місце в системі органів державної влади і

управління Гетьманщині, здійснював верховне представництво у внутрішній і зовнішній політиці.

Виборний гетьман зосереджував у своїх руках надзвичайно широке коло адміністративних повноважень. Як голова військової козацької адміністрації він скликав загальну раду і раду старшини, керував ними, брав участь в обговоренні питань й ухваленні рішень рад, організовував їх виконання, розпоряджався земельним фондом та державними коштами, організовував збирання податків, представляв державу у зовнішніх стосунках, був верховним воєначальником, часто сам призначав генеральну старшину й полковників¹.

Наказний гетьман – тимчасово виконуючий обов'язки гетьмана у разі, коли гетьман хворів, був відсутнім у резиденції, коли посада гетьмана була вакантною, під час проведення військових операцій чи для виконання ін. ших завдань.

Юридичною основою адміністративної діяльності гетьманів були «стародавній військовий звичай», «давні права та вольності», рішення та нормативні акти генеральної та старшинської рад, які не збереглися, а також запозичені правові норми русько-литовської та польської доби².

Серед актів державного управління гетьманів, що збереглися на сьогоднішній день найважливіше значення мають універсали Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Павла Полуботка, Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Якіма Сомка, Павла Тетері, Івана Брюховецького, Петра Дорошенка, Дем'яна Многогрішного, Михайла Ханенка, Івана Самойловича.

Зокрема, П. О. Нюхіна зазначала, що універсали гетьманів посідали чільне місце в системі законодавства Гетьманщини, оскільки врегульовували широке коло суспільних питань, мали чітку та стабільну структурну побудову, визнавалися іноземними суб'єктами владних повноважень, забезпечувались державним примусом та мали вищу юридичну силу³.

Утім, слід наголосити на тому, що в часи Гетьманщини не було чіткого розмежування законодавчої, виконавчої (адміністративної) та судової влади. Гетьмани були наділені як законодавчими, так і адміністративними та судовими повноваженнями. Тому не було поділу нормативних актів на закони та підзаконні акти, в тому числі й на акти державного управління. Більшість актів державного управління гетьманів (переважно універсали) мали силу закону, тобто вищу юридичну силу.

Слід погодитися з думкою П. О. Нюхіної, що більшість з універсалів мали ознаки індивідуального акта. Зокрема, універсали-привілеї варто віднести до актів правозастосування. Універсали-привілеї поширювали свою дію на чітко визначений індивідуальний випадок, їх приписи створювали, змінювалися чи припинялися суспільні правовідносини або права та обов'язки суб'єктів конкретних правовідносин. Проїзні та адміністративно-службові універсали частіше за все мали ознаки акта-директиви (розпорядчого акта). Так, проїзними універсалами, що мали одноразовий характер дії, встановлювався обов'язковий комплекс дій суб'єктам, щодо яких вони видавалися. Адміністративно-службові універсали, якими призначалися посадові особи, також мали розпорядчий характер. Проте значна частина універсалів мала нормативний характер.

Фінансові, економічні, судові універсали діяли протягом певного часу щодо невизначеного кола осіб по всій території Гетьманщини та не обмежувалися одноразовим їх застосуванням. Тому козацькі універсали XVII–XVIII ст. є джерелами права⁴.

Однією з важливих особливостей адміністративного процесу в Гетьманщині були майже необмежені дискреційні повноваження (адміністративний розсуд) гетьманів. Як видно зі змісту актів державного управління, у них не міститься жодного посилання на конкретну норму права. Джерелами права, на основі яких гетьманами приймалися адміністративні рішення, переважно були їх правосвідомість, волевиявлення та «здоровий глузд».

Надання адміністративних функцій виборному гетьману символізувало довіру козацького товариства до свого товариша. Тобто адміністративна влада трактувалася як різновид універсальної публічної влади, що реалізувалася через найавторитетніших козацьких ватажків і здійснювалася на підставі взаємно визнаних загальнообов'язкових правил та формально рівного правового статусу усіх козаків.

Відповідно до зазначеного можна сформулювати такі принципи державно-управлінського (адміністративного) процесу Гетьманщини: правова рівність, охорона інтересів козацтва (згодом – козацької верхівки), публічність (офіційність), гласність, самостійність в ухваленні рішень, швидкість ухвалення рішень.

Державно-управлінську діяльність гетьманів можна визначити як владну правоустановчу, правозастосовну, юрисдикційну й виконавчо-розпорядчу діяльність вищого органу публічної влади, яка полягала у здійсненні проваджень щодо розгляду і вирішення індивідуально-конкретних справ з метою досягнення заздалегідь запланованих результатів.

Численні акти державного управління гетьманів доцільно класифікувати за такими критеріями: за формою вираження, за юридичними властивостями; за юридичними наслідками; за змістом; за характером дії щодо особи.

За формою вираження адміністративні акти гетьманів поділялися на усні та письмові. Класифікувати усні акти не уявляється можливим. Преважна більшість адміністративних актів гетьманів видавалася у письмовій формі й мала такі назви: універсал, оборонний універсал, стверджувальний універсал, устав, наказ, лист, ордер, інструкція тощо.

Наприклад, наказ Дем'яна Многогрішного генеральним старшинам обозному Петру Забілі, осавулу Матвію Гвинтовці, судді Івану Домонтовичу та іншим козацьким посланцям, відправленим у Москву до царя з проханням від Війська від 1669 року⁵; ордер гетьмана Кирила Розумовського Кошеві з дозволом відрядити депутацію для отримання жалування⁶; інструкція Павла Тетері послам до польського короля Андрієві Гарадзі та Богданові Олістратенку⁷; лист Павла Полуботка і генеральної старшини полтавському наказному полковникові щодо збору в Полтавському полку медової десятини від 28 вересня 1722 року⁸.

За своїми юридичними властивостями, як вже зазначалося щодо універсалів, переважна більшість актів державного управління є індивідуальними акта-

ми. Як індивідуальні правові акти, вони мають такі загальні ознаки: спрямовані на врегулювання конкретних ситуацій, які вимагають юридичного вирішення; з їх допомогою відбувається встановлення, зміна або припинення юридичних прав і обов'язків учасників суспільних відносин у індивідуальному порядку; вони адресовані персонально визначеним суб'єктам; правові веління отримують у них об'єктивованій вираз; є самостійним елементом у механізмі правового регулювання. Такі акти не містили норм абстрактно-узагальненого змісту та загальної дії, а містили «модель» конкретного рішення або «індивідуальні правила поведінки»⁹.

Прикладом індивідуальних управлінських актів можуть слугувати: наказ Богдана Хмельницького київському полковникові Антонові Ждановичу вислати сотню козаків на допомогу кримському ханові¹⁰; наказ Павла Полуботка ямпільському комендантові повернути куплені ним спадкові ґрунти Леонтію Стягайлу, з поверненням коменданту сплачених грошей¹¹.

До поодиноких актів абстрактно-узагальнено змісту можна віднести універсал Івана Мазепи в Переяславський полк про заборону влаштувати перевози через Дніпро, а користуватися лише Київськими і Терехтемирівським від 8 квітня 1704 року¹²; універсал Павла Полуботка і генеральної старшини щодо заборони продажу і скупівлі хліба (зерна) за спекулятивними цінами в Стародубському полку від жовтня 1722 року¹³.

За дією у часі, адміністративні акти гетьманів були переважно разові, відома досить невелика кількість актів тривалої дії. Територіальна дія актів державного управління поширювалася як на всю територію Гетьманщини, так і на її окремі адміністративно-територіальні одиниці.

За юридичними наслідками адміністративні акти гетьманів поділялися на правоконстатуючі (правопідтверджуючі), правовстановлюючі, правозмінюючі, правоприпиняючі, зобов'язуючі, забороняючі, правоуповноважуючі, правоповноважуючі та такі, що містять відмови. Прикладом зобов'язуючих актів є: універсал Павла Полуботка і генеральної старшини в Гадяцький полк, щодо грошового збору з посполитих, що живуть на землях державців та і маєтностях Гадяцького замку, на охочекомонне товариство¹⁴; наказ Івана Мазепи, що зобов'язує Кулябок виконувати свою частку роботи при потребі ремонту греблі, якою вони володіють спільно з Лубенським Мгарським монастирем¹⁵; наказ Павла Тетері межиріцькому сотникові, відшкодувати збитки, завдані Київському Пустинно-Микільському монастиреві¹⁶.

Прикладом забороняючих актів є: універсал Богдана Хмельницького про заборону брати побори та підводи у селах Клюсі, Горськ, Хоромне, і Куршовичи¹⁷; наказ Богдана Хмельницького почепському сотникові про сувору заборону кривдити російське населення¹⁸; універсал Івана Брюховецького про заборону козакам збиратися в полк у околицях міста Ніжина, брати стації, чинити ніжинським міщанам шкоди та шинкувати поза межами дворів¹⁹; універсал Івана Самойловича київським козакам про заборону завдавати шкоду київським міщанам, порушувати міські права та шинкувати горілкою²⁰.

Прикладом правовстановлюючих актів є універсал Івана Виговського про надання чернігівському спископу Лазарю Барановичу Новгород-Сіверського

Спасопреображенського монастиря з усіма його мастностями від 29 серпня 1657 року²¹; універсал Юрія Хмельницького грецьким купцям на право вільної безмитної торгівлі від 16 листопада 1659 року²² та універсал Юрія Хмельницького про надання грецьким купцям права на безмитну торгівлю і права судитися за власними законами²³.

Підтверджуючими актами є універсал Івана Виговського Яськові Воронченку про підтвердження права володіння двома частинами у прилуцькому Матвієвому млині від 11 вересня 1957 року²⁴ та універсал Івана Мазепи про підтвердження прав Лубенського Мгарського монастиря на села Лозовку і Будище²⁵.

До правозмінюючих актів можна віднести універсал Івана Виговського про звільнення київських міщан від загальної підводної повинності та встановлення норми постачання термінових підвод для царських і гетьманських гінців від 23 жовтня 1657 року²⁶.

Прикладом правоприпиняючих актів є універсал Івана Виговського чернігівському полковнику і старшині полку про заборону втручатися в міські суди і порядки» від 16 листопада 1657 року²⁷; наказ Івана Мазепи про зняття з посади козельського отамана Лукяна Будка²⁸.

До правоуповноважуючих актів можна віднести універсал Івана Виговського, яким він уповноважив Юрія Немирича, Івана Ковалевського та Івана Федоровича вести переговори з послом шведського короля й укласти договір зі Швецією від 7 квітня 1658 року²⁹.

До таких, що містять відмови, можна віднести універсал Івана Виговського про заборону вимагати у київських міщан підводи, за винятком згаданих у листі від 26 липня 1658 року³⁰.

Прикладом правопоновлюючого акта є наказ Юрія Хмельницького сотнику остерському повернути муравські стави і перевіз Софійському монастиреві³¹.

За замістом акти державного управління гетьманів поділялися на : військові – регламентували широке коло військових відносин, матеріальне забезпечення війська та порядок взаємодії військових з цивільним населенням; політичні – регулювали внутріполітичні та зовнішньополітичні відносини Гетьманщини; фінансові – регулювали податкову сферу, порядок стягнення зборів, обіг грошової одиниці; економічні – регулювали питання в сфері торгівлі, виробництва та ремісництва, ведення господарської діяльності, користування природними ресурсами; акти, що регулювали відносини власності (їх переважна більшість) – у сферах земельної власності та власності на природні об'єкти та ресурси, спільної та колективної власності, власності на товари, скот та виробництво; акти присвячені поштовому зв'язку, охороні та ремонту важливих об'єктів (гребель, млинів), культових споруд і монастирів, а також безпеці і благоустрою міст; акти, що регулювали релігійні відносини (переважно торкалися купців-іновірців); акти, що регулювали адміністративно-службові відносини. Це питання докладно висвітлено у дисертації П. О. Нюхіної³², тому немає потреби зупинятися на численних прикладах таких актів в рамках цієї статті.

Таким чином, на нашу думку, акти державного управління гетьманів слід визнавати важливими джерелами права, оскільки вони мають такі ознаки: приймалися й забезпечувалися компетентним органом та державним примусом, були офіційними актами волевиявлення суб'єктів владних повноважень, мали владний і переважно самостійний характер, виступали як юридичний факт, регулювали всі важливі суспільні відносини в сфері державного управління. Акти державного управління гетьманів і козацької старшини склали окрему, найбільшу і основну, за кількістю правових актів, підсистему в системі джерел права Гетьманщини.

1. Терлюк І. Я. Історія держави і права України (Доновітній час). Навчальний посібник / І. Я. Терлюк. – К.: Атіка, 2006. 2. Там само. 3. Нюхіна П. О. Козацькі універсали XVII-XVIII ст.: історико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Нюхіна Поліна Олександрівна ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2011. – С. 164–165. 4. Там само. – С. 113–114. 5. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) : матеріали до українського дипломатію / [упоряд.: І. Бутич та ін.; голова ред. кол. П. Сохань]. – Київ-Львів : НТШ, 2004. – С. 482–487. 6. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ 1713–1775 рр. : 5 т. / [упоряд.: Л. З. Гіцова, Д. Л. Автономов, Є. І. Дрозд та ін.]. – К.: INTAS, 1998–2008. – Т. 2. – С. 146. 7. Універсали українських гетьманів... С. 232–233. 8. Універсали Павла Полуботка (1722–1723) / Упорядник: Вячеслав Ринсевич. – К.: Інститут української археографії і джерелознавства НАН України, 2008. – С. 153. 9. Миншикес И. А. Об индивидуальной правовой норме и индивидуальном правовом регулировании // Российский юридический журнал. – 2009. – № 5. – С. 69–74. 10. Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 / [редкол.: В. Смолій, Г. Боряк, І. Бутич та ін. ; упоряд.: І. Крип'якевич, І. Бутич]. – К.: ВД «Альтернативи», 1998. – С. 104. 11. Універсали Павла Полуботка... – С. 175. 12. Там само. – С. 531–532. 13. Там само. – С. 179–180. 14. Там само. – С. 88. 15. Універсали Івана Мазепи. 1687–1709. Ч. II / [упоряд.: Іван Бутич, Вячеслав Ринсевич]. – Київ-Львів: НТШ, 2006. – С. 229. 16. Універсали українських гетьманів... – С. 224. 17. Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657... – С. 209. 18. Там само. С. 137. 19. Універсали українських гетьманів... – С. 285. 20. Там само. – С. 643. 21. Там само. – С. 52–53. 22. Там само. – С. 134. 23. Там само. – С. 135. 24. Там само. – С. 53. 25. Універсали Івана Мазепи ... – С. 345. 26. Універсали українських гетьманів... – С. 60. 27. Універсали українських гетьманів... – С. 62. 28. Універсали Івана Мазепи ... – С. 299. 29. Універсали українських гетьманів... – С. 54–55. 30. Там само. – С. 83. 31. Там само. – С. 137. 32. Нюхіна П. О. Козацькі універсали... – С. 50–80, 89–92.

Hudoyar L. V Acts hetmans governance in the system of legal sources Hetmanat XVII-XVIII centuries.

Highlights the system features and sources of law of the Hetmanat. Acts hetmans governance in the system of legal sources Hetmanat was the autonomous subsystem of active at that time in the Ukrainian lands of complex set of sources of law Sources of law Hetmanat.

More important in system the sources of law of the Hetmanat had administrative acts.

Military-administrative and executive power in Hetmanat not separated from the legislature. The universal hetmans regulate a wide range of social issues were clear and stable, recognized by foreign public authorities, secured by state coercion and had higher legal force.

Legal acts of the Hetman include norms both material and procedural law, individual dictates and regulations, "model" of specific decisions and individual rules of conduct.

An attempt to characterize the nature and extent of ordering regulatory framework to govern the administrative process that was the main type of legal activity in the current Host.

Classified acts of government hetmans the following criteria: form of expression for the legal properties; Legal consequences; by its content; the nature of actions. It was established that the acts of government were autonomous subsystem textual sources Hetman and regulate legal relations in private and public law, including legal relations in civil, financial, criminal, land law, public administration and administrative process, legal liability and so on.

The acts of government should recognize as an important sources of law, as they have the following symptoms: taken and supplied by the competent authority and state coercion, were official acts of the will of government agencies were overbearing and largely independent nature, acted as legal fact, regulate all important public relations in public administration. The acts of government constituted a separate, and most basic, the number of acts subsystem in the system of sources of law Hetmanat.

Key words: *Hetmanat, sources of law, administrative procedure, administrative acts, acts of government, legal awareness, textual sources of law.*

УДК 340.130.53

О. О. САМОЙЛЕНКО,
кандидат юридичних наук

КОЧАКОВ Б. М. І ЙОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОХОДЖЕННЯ РОСІЙСЬКОГО ЗАКОНОДАВЧОГО ДОКУМЕНТА ХІХ–ХХ ст.

Висвітлюються основні етапи життєвого і творчого шляху історика-джерелознавця Б. М. Кочакова та його здобутки в дослідженні російського законодавчого документа ХІХ–ХХ століть. Розглядаються погляди вченого на походження закону, літературно-юридичні форми його вираження та діяльність діловодного механізму з його вироблення. Аналізуються основні стадії законодавчого процесу ХІХ–ХХ ст.

Ключові слова: *закон, діловодний механізм, стадії законодавчого процесу, проект, клопотання,*

Самоїленко Е. А. Б. М. Кочаков и его исследования происхождения Российского законодательного документа ХІХ–ХХ вв.

Освещаются основные этапы жизненного и творческого пути историка-источниковеда Б. М. Кочакова и его достижения в исследовании российского законодательного документа ХІХ–ХХ вв. Рассматриваются взгляды ученого на происхождение закона, литературно-юридические формы его выражения, а также деятельность делопроизводственного механизма по его созданию. Анализируются основные стадии законодательного процесса ХІХ–ХХ вв.

Ключевые слова: *закон, делопроизводственный механизм, стадии законодательного процесса, проект, ходатайство.*

Samoilenko O. O. B. M. Kochakov and his study of the origin of the Russian legislative document of ХІХ–ХХ centuries.

The main stages in the life and career of historian B. M. Kochakov and his achievements in the study of Russian legislative document of ХІХ–ХХ centuries are highlighted. Views of the scholar on the origin of law, literary and legal forms of its expression, as well as the activities of outsourcing mechanism on its creation are examine. It analyses the main stage of the legislative process of ХІХ–ХХ centuries.